

Роман Радович
(Львів)

ДО ПИТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЗВЕДЕННЯ ЗРУБУ ЖИТЛА НА ПОЛІССІ В КІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У кінці XIX — на початку ХХ ст. на Київському Поліссі стіни жител зводили здебільшого в зрубній техніці. Міцності і довговічності зрубу, його теплотехнічними властивостями надавалось особливого значення. Цього народні будівничі досягали завдяки накопиченню віками досвіду, що полягав у правильному підборі деревини, дотриманні будівельних технологій тощо.

Основними будівельними породами тут були дуб, сосна, осика, вільха ("ільха", "ольха"), рідше для цієї мети вживали тополю, липу. Заготовляли деревину в зимові місяці, коли "дерево спить".

Найкращою вважалась сосна "стрижнева" з вузькою заболонню ("оболонню"), великим "стрижнем" і щільними річними кільцями. Така сосна мала багато смоли, була міцною і добре зберігалась в будові. Непридатною для будівництва вважали сосну "оболонну", з широкою заболонню, малим стрижнем і широкими річними кільцями. Таке дерево мало багато "шпигнара" (рідини), при висиханні робилось крихким і його "бив короїд".

Найкращі дерева росли на піщаних малородючих пагорбах ("на пригурках", "на грудах"). Вважали, що для зведення стін найбільш придатні сосни віком 80-100 років. Щоб вибрати дерево, "носом" сокири робили жолобоподібну зарубку і дивились, чи дрібні річні шари. Вмілі будівельники могли вибрати сосну і за зовнішніми ознаками. Стрижнева мала гладку кору жовтого кольору, жовті гіллячки, тонкі та короткі голки хвої. Дерево, яке мало коричневу і шорстку кору, темні гілки, довгу і крупу хвою на будову не брали.

Придатну для будівництва осику впізнавали за зеленим кольором кори. Її заготовляли в низовині (на вологих ґрунтах), де дерево швидко набирало будівельних розмірів. На сухих, неродючих ґрунтах осика росла повільно і, не досягнувши будівельних розмірів,

порохнявіла всередині. На вологих ґрунтах заготовляли також і вільхи.

Дуб на будову використовували будь-який, "лиш би менше сучків і рівний стовбур". Проте і тут існуvalа певна срадація. Поліщуки розрізняли дуб "червоний", "білий", "синій" (за кольором деревини), дуб "нелинь" і "польовик". Найменш придатним для будівництва був "червоний" (чи "ольховий") дуб з дещо крихкою і менш міцною деревиною ("як в ольхи"). Добрим вважали дуб "білий", в якого "шари" (річні кільця), "як у ясеня". Надзвичайною міцністю відзначався "синій" дуб (з синюватим кольором деревини). Він ріс в низовинах, на вологих ґрунтах. На найбільш відповідальні елементи житла вживали дуб "нелинь", який на зиму не скидає листя. Розвиток такого дерева починається на два тижні пізніше від інших. Місцями дуб "нелинь" ототожнюють з "польовиком" і "синім".

З дуба робили "підвалини" ("підвали", "пудвалини"). Траплялось, що їх виготовляли з смолистої сосни. Дубовими могли бути і 2-3 нижні вінці (до підвіконників). Вище підвіконників в зруб дуба не давали, така хата була б холодною. Найчастіше стіни зводили з сосни та осики. Найкращим матеріалом вважали сосну. З осикового та вільхового дерева робили стіни "холодних приміщень" (сіней, комори). Проте в деяких селах надавали перевагу осіці і вільсі перед сосновою. Будівельники вважали, що на верхні вінці зрубу найкраще вживати липу, така хата була б сухою і теплою.

Частим явищем на обстежуваній території було вкладання дубових, чи навіть соснових підвалин безпосередньо на землю. Проте високий рівень ґрутових вод та піщані сипкі ґрунти викликали необхідність влаштування фундаментів. Роль останніх тут відігравали відземки дубових колод ("штандари", "стандарти", "стояни", "тумби", "відземки", "пні"). Їх вкопували в землю до твердої основи, приблизно на глибину одного аршина (71 см). Встановлювали стояни в місцях перехрестя стін. При значних розмірах приміщень додаткові штандари вкопували ще посередині стін.

Нульовий рівень (по верхній площині штандарів) часто виводили досить архаїчним способом: за допомогою довгої, гладко протесаної з двох боків дошки і миски з водою. Аналогічним методом виводили і рівень підвалин. Польові матеріали дають можливість стверджувати, що будівничі кінця ХVІХ — початку ХХ ст. при відкладенні прямих кутів використовували правило трикутника.

На підвалини вживали найбільш міцні і товсті колоди. Нерідко їх перекрій досягав одного аршина. Укладали підвалини верхівками до півдня і сходу. Північну підвалину виготовляли завжди з найбільш якісного дуба.

Зруби жител складали з колод ("кругляків", "круглих брусів"), півколод ("плах", "плашок", "половинчиків", "полукругляків", "обаполків"), рідше з "брусів" — протесаних колод. Дуже часто внутрішній бік колод протісували на 1/3-1/4 товщини.

В минулому дерево обробляли тільки сокирою ("тесали під шнур"). Плахи одержували шляхом розколювання колод надвое. Старались, щоб деревина була сирою — тоді вона країце кололась. Процес колення передбачав декілька окремих операцій. Перш за все у верхній і нижній площині колоди протісували кору. Далі шнуром, змащеним головешкою, у цих місцях відбивали поздовжні лінії. Потім у верхній і нижній площинах і відповідно у торцях сокирою робили неглибокі рівчки ("прорубували верхній шар"). Коли дерево крутилось ("ишло винтом"), то рівчки робили глибші. В торець колоди били клин ("з щільного дерева") — в колоді утворювалась щілина. Коли кололось нерівно — щіліну випрямляли, прорубуючи сокирою прожилки. Наступні клини забивали у верхню площину колоди. Плоскі поверхні плах протісували сокирою.

По кутах вінці з'єднували поміж собою врубками різноманітних конфігурацій. В давніших будівлях переважали прості замки з лишком ("в угол", "в замок", "в простий угол", "в старий угол", "в два угли"). Краї вінців випускали приблизно на "четверть" (1/4 аршина). Випуски вінців сприяли укріпленню кутів зрубу, запобігали значним тепловтратам. З кінця XVХ ст. при використанні пиломатеріалів (різаних брусів) застосовують врубки без остатку ("в чистий угол", "в новий угол", "в чистий випуск"). Будівельники розрізняли декілька варіантів "чистого угла": замки з прихованим зубом ("в коробочку", "в кань", "в хранцузький угол", "в прямий зуб"); замки, відомі в літературі як "риб'ячий хвіст" (місцеві назви - "косий угол", "лисиця"). У другому випадку міцність зрубу забезпечували дубові кілки ("пальчики", "плашки"), які закріплювали у місці замка. Пальчики мали округлу в перерізі форму, діаметром приблизно 0,5 вершка (один вершок = 4,445 см). Вони заходили на глибину два вершки у верхній і нижній вінець. Забивали пальчики у верхній вінець, а в отвір нижнього — опускали. Замки з прихованим зубом часто зустрічалися і у врубках з випусками вінців при будівництві з брусів і плах.

Щоб запобігти перекосам зрубу, суміжні вінці вкладали верхівками в протилежних напрямках. Для ущільнення швів у нижній площині вінців завжди вибирави поздовжній "паз" ("дракчу", "жолоб"). Олівцем закріпленим в дерев'яну дощечку ("драккою"), у нижній частині вінця з обох боків робили дві паралельні лінії. Відповідно до них сокирою вибирави жолоб ("дерли дракчу"). Завжди слідкували, щоб берег жолоба, що виходить назовні будівлі, був стрімкішим (це запобігало попаданню води на стики вінців).

З метою теплоізоляції стін житла між вінцями прокладали тонкий шар моху (0,5-1 вершок). Між підвальною і першим вінцем зрубу мохову прокладку давали дещо товстішу. Для цього вибирави особливий сорт моху, який запобігав загниванню деревини. Його називали: "білий мох", "плотніцький мох", "будівельний мох". Такий мох мав світлу барву (суміш жовтого і голубого кольорів). Ріс він у лісі на вологих місцях, в болотах. У місцях його побутування, за

словами інформаторів, вода дуже чиста з лікувальними властивостями. У роки посухи він може зовсім щезати. Перед вкладанням мох просушують два дні на сонці.

Щоб забезпечити міцність зрубу, запобігти викривленню вінців, суміжні зрубини з'єднували між собою "тиблами" (кілками). Їх виготовляли з добре просушеного дуба, рідше з "смолової" (смолистої) сосни. В основному розрізняли тиблі двох типів: "наскрізні" і "набивні". При використанні наскрізних тиблів у верхньому вінці робили наскрізний отвір, у нижньому — до половини. Рідше траплялося, що наскрізними робили отвори у двох суміжних вінцях. У давніших будівлях так кріпили нижній вінець до підвальни. Набивні тиблі (шканти) входили на 1/3-1/2 товщини у верхній і нижній вінці. Тиблі робили на 0,5-1 вершок коротшими від отворів у вінцях. Забивали їх дерев'яною "довбешкою". "Наскрізні" не добивали до кінця отвору нижнього вінця, "набивні" забивали до кінця. Таким чином уникали появи щілин між вінцями в процесі висихання деревини. Отвори під тиблі робили округлої форми за допомогою "бурава" діаметром один вершок. Тиблі були квадратні в перекрої (1,0x1,0 вершка). В давніших будівлях траплялись тиблі прямокутні з перерізом (1,0x1,5-2 вершки). Отвори у вінцях робили теж прямокутної форми, долотом. Наскрізний тиbel' у верхній частині мав дещо розширену "головку", у нижній був загострений. Набивні тиблі загострювали з обох кінців. Часто по краях їх розколювали і в щілини вставляли дубові клинчики. При осіданні вінців клинчики розпирали тиблі і міцно скріплювали їх з вінцями.

Перший тиbel' забивали на відстані 0,5 аршина від кута. Далі тиблі йшли через кожних 1,5-3 аршини (залежало від якості деревини). Коли деревина рівна, то на 6-метровий вінець йшло 2-3 тиблі. Якщо дерево скривлювалось ("тягнуло назовні"), то тиbel' били "на коліні", якщо не допомагає, то через декілька вершків б'ють наступний тиbel'.

У більшості випадків вінці зрубу по краях (на один аршин) протісували: колоди у вигляді шестигранника, півколоди — на п'ятигранник. Така обробка поряд з декоративним мала і чисто конструктивне значення. Вона зустрічалася в багатьох районах Полісся, в Білорусії. Обробка торців колод на шестигранник відома ще в архітектурі Київської Русі.